ЛАБОРАТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН
ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

НАДЗВИЧАЙНА ПОДІЯ: СОЦІАЛЬНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ, СУСПІЛЬНІ ВИМІРИ

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ 27.06.2022

Упорядник: В.М. Духневич

м. Київ

Надзвичайна подія: соціальні, психологічні, суспільні виміри [Електронний ресурс]: матер. круглого столу 27.06.2022 р. / упорядник В.М. Духневич. – К.: ІСПП НАПН України, 2022. – 48 с. – Режим доступу: http://psy-lpr.at.ua/Materials/ks-materiali-2022.pdf. – 1,8 друк. арк. – Укр. мовою.

Видання підготовлено за підсумками проведення круглого столу «Надзвичайна подія: соціальні, психологічні, суспільні виміри», що відбувся 27 червня 2022 р. та був організований лабораторією психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Адресується фахівцям соціогуманітарних галузей, теоретикам та практикам, психологам закладів освіти, а також усім, хто цікавиться проблематикою психологічної роботи з різними верствами населення в ситуаціях, що супроводжуються значними змінами звичного способу життя, є фізично або психологічно небезпечними для громадян.

Матеріали представлено в авторській редакції. Думки і пропозиції фахівців подаються в алфавітному порядку.

У оформленні використане зображення взяте з http://sailroad.ru/wp-content/uploads/2018/07/morskoj-shturval.jpg.

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

© Лабораторія психології політико-правових відносин

Зміст

Байєр О. О. Маркери травматичної події у наративі …….. 3

Довгань Н. О. Надзвичайна ситуація: вплив стресу на психосоціальне благополуччя громадян ……. 6

Довгань Н. О., Базиленко А. К. Міжнародні індикатори психічного здоров'я постраждалих у надзвичайних ситуаціях ……. 10

Духневич В. М. Зміни у ставленні як індикатор надзвичайної ситуації ….. 15

Кириленко В. Г. Копінг-поведінка людини в ситуації надзвичайної події.. 19

Кочубейник О. М. "Вразливі спільноти" як конструкт соціального простору: практики надання допомоги …… 23

Палагнюк О. В. Солідарність в умовах війни як протидія соціогенній надзвичайній ситуації ……. 28

Педоренко В. М. Психологічна профілактика стресових перенавантажень особистості в умовах війни …….. 33

Сіверс З. Ф. Колективна стійкість в умовах надзвичайної ситуації ……. 37

Умеренкова Н. Ф. Психосоціальна підтримка дружин військовослужбовців ……. 41

Цукур О. Г. Актуальний освітянський дискурс в умовах війни ….. 45

МАРКЕРИ ТРАВМАТИЧНОЇ ПОДІЇ У НАРАТИВІ

Байєр О. О.,
кандидат психологічних наук, доцент
доцент кафедри інноваційних технологій
з педагогіки, психології та соціальної роботи
Університету імені Альфреда Нобеля

Дослідники приділили чимало зусиль виділенню показників травматичного досвіду у наративі респондента. Раніше ми вже торкались змістових ознак, які можуть свідчити про те, що події, які стались із респондентом, були травматичними для нього (Байєр, 2012). Так, за схемою інтерв'ю пацієнтів з тривожними розладами ADIS автори пропонують звертати увагу на цілу низку тем у наративі, що вцілому розподіляються на тріаду ПТСР: подія постійно проживається повторно (і про це можуть свідчити повторювані важкі сни і спогади про подію, дистрес при переживанні внутрішніх чи зовнішніх стимулів, що символізують або нагадують її аспект), уникнення стимулів, що асоціюються з пережитим, та загальне емоційне оніміння, що триває (і тоді респондент свідчитиме про докладання зусиль для уникнення думок, почуттів, видів діяльності, місць або людей, що спричиняють спогади про подію; про відчуття відстороненості або відчуженості від оточуючих, про зниження інтересу до значущих подій, діяльності та життя в цілому), та водночас про постійне надмірне збудження та пильність (що відбиватиметься у проблемах зі сном, дратівливості, спалахах люті тощо) (Schützwohl & Maercker, 2005).

У ході власного дослідження переживання досвіду радянських репресій їх свідками в Україні (Bayer & Martyshenko, 2016) ми підсумували ще низку показників переживання людиною надзвичайної події, які обговорюються і в іншомовних джерелах. Ці показники більшою мірою стосуються манери

викладення, а не змісту того, про що говорить респондент. Наведемо їх стислу характеристику.

Непослідовність, рваність, нелінійність викладення; оописуючи ту саму подію, респондент може перестрибувати з минулого часу на теперішній, потім знову повертатись до минулого – і так неусвідомлено робити декілька разів. Людина не може вибудувати логічну, зрозумілу послідовність подій, що, власне, і відбиває травматичний досвід – роздрібнений на частки, неінтегрований. Це характеристику наративу ґрунтовно аналізує у декількох своїх роботах Л. Хофф (наприклад, Hoff, 1978).

Змінення темпу мовлення, паузи – в порівнянні з розповіддю респондента про звичні, буденні події. Темп може як прискорюватись, так і уповільнюватись; пауз може ставати або більше і вони можуть бути тривалішими, або, навпаки, людина говорить «як із кулемету», аби скоріше зробити і завершити.

Людина може вдаватись до повторень окремих слів або ідеї. В своєму аналізу специфічної мови радянських пропагандистських текстів (Thom, 1989; Petrov, 2019) автори пропонують розглядати таке повторення як створення змісту із відстутності змісту, тобто коли певна теза не отримує аргументів або пояснення, притому повторюється, і таким чином слухачам ніби пропонується довіритись і прийняти посил беззаперечно. Але у нашому дослідженні такі повтори, на нашу думку, радше свідчили про певне «переступання з ноги на ногу», коли людина наважувалась, збирала душевні сили говорити про дуже складні для неї речі.

Окрема визначна характеристика свідчення про надзвичайну подію – це відсутність першої особи у наративі, поряд з наявністю значної кількості пасивних зворотів і викладення в безособовій манері. Подібна манера розповіді про події, де людина відчула себе гвинтиком у гігантській системі державного апарату, описані в роботах наших польських (Milosz, 2001) та латиських (Kazlauskas, 2008; Skultans, 2007) колег. Додамо сюди ж особливий спосіб, в який

травмовані суб’єкти можуть свідчити про дуже важкий досвід, – відсторонено, беземоційно, безбарвно, що на думку наративних кризових психологів може свідчити про дисоціацію від події (Denborough, 2002).

На останок наголосимо, що саме спираючись на виокремлені характеристики наративні психологи пропонують і будувати кризове інтерв'ю з людиною, що пережила травматичний досвід. Дуже стисло, ці рекомендації полягають в обеженому відновленні ланцюжка подій (зважаючи на те, що травмований досвід, як ми визначили вище, є хаотичний і розірваний за своєю природою); емпатійне і чуйне розділення історії, яка створюється; зауваження на agency, тобто активній авторській позіції, людини та тих ресурсах, що допомогли їй впоратись із важкою подією (Denborough, 2002). Приблизно ті самі принципи використовуються і в так званій «терапії достоїнства», специфічним образом побудованому інтерв'ю з людиною в термінальному стані або дуже пізньому віці на порозі смерті (Chochinov, 2016).

НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ: ВПЛИВ СТРЕСУ НА ПСИХОСОЦІАЛЬНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ГРОМАДЯН

Довгань Н. О.,
доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

На підставі того, що надзвичайні ситуації дестабілізують життя населення, призводять до порушень психосоціального благополуччя питання природи стресу і його впливу на психічне здоров'я потребує детального вивчення.

У сучасній психологічній науці поняття «стрес» має декілька трактувань. Традиційно стрес описується як стан психічного напруження, що є захисною реакцією на вплив стресорів. Історія вивчення цього поняття починається з робіт канадського дослідника Hans Selye (Ганс Сельє), який помітив, що в наслідок зовнішніх негативних впливів певні захворювання у людей і лабораторних тварин проявляються однаково: піднімається температура, виникає відчуття кволості, головного болю, ломоти у тілі тощо. Таку неспецифічну фізіологічну реакцію організму на подразники було визнано «загальним адаптаційним синдромом», який стає передвісником погіршення фізіологічного і психологічного здоров'я у разі відсутності спеціальної допомоги. У подальшому адаптаційний синдром було названо поняттям «стрес». Звернемо увагу на те, що особливості реагування на стресори, на думку H. Selye та інших дослідників, були визнані такими, що опосередковуються й часом дії стресорів також. Так, наголошувалося на тому, що у короткотривалих складних ситуаціях, з одного боку, вибудовуються патерни конструктивної поведінки, з іншого, використовуються опрацьовані в минулому програми дій, набуті уміння і навики. У той же час, довготривалі стресові ситуації вимагають перебудови форм

життєдіяльності, переналаштування як зовнішніх соціальних зв'язків, так і функціональних систем організму, що стає додатковим навантаженням і випробовуванням для людини (Hans Selye, 1956; Jackson, Mark, 2014, Влас Е.А., 2016).

За результатами вивчення тривалості стресу в умовах складних / надзвичайних ситуацій було сформульовано три послідовні фази адаптаційної активності:

- реакція тривоги і мобілізації можливостей організму,
- фаза резистентності (опору),
- фаза виснаження.

На фазі тривоги біологічні особливості організму опосередковують реакцію на стресор – «боротьба» або «втеча». В разі, якщо організм на кроці первинного «шоку» (в перші години чи дні) не гине під впливом стрес-агенту, на другому кроці «протишоку» після первинного зниження рівню опірності (резистентності) та дестабілізації соматичних і вегетативних функцій, короткотривалий стрес мобілізує захисні механізми саморегуляції, психологічні і фізичні адаптаційні резерви. Вибудовується «нова форма функціонування», яка є відповідною зовнішнім викликам і сприяє поверненню людини до активних дій. Необхідно враховувати, що саме на фазі тривоги стрес стає джерелом травматичного досвіду, який може реалізуватися далі у гострий стресовий розлад (ГСР), як первинне реагування на пережите.

У фазі резистентності свідоме збалансоване використання ресурсів організму сприяє адаптації людини до ситуації і стабілізації її емоційного стану. В разі успішної адаптації до контекстуальних умов (наприклад – зміна сприймання стресорів) поступово відновлюється баланс функцій організму. Якщо умовний психологічний супротив ситуації продовжується, то тривале

підвищення рівня кортизолу завдає шкоди організму (виникають запалення, депресія, прискорене старіння клітин тощо).

Якщо стрес має довготривалий перебіг подальша здатність до опору зовнішнім викликам буде залежати від психофізичних ресурсів людини, невідповідність яких контекстуальним вимогам може бути причиною виникнення порушень функціоналу систем регуляції і пристосування. Важливо враховувати, що продовжена дія захисних біологічних реакцій на стрес (підвищення тиску, м'язове напруження, зміни у харчовій поведінці тощо) розбалансовують життєві функції, призводять до тяжких ушкоджень – психофізичних, морфологічних і фізіологічних змін. Це говорить про те, що процес адаптації організму до стресової ситуації переходить у фазу виснаження, знаходять свій прояв ті чи інші ознаки посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Саме ознаки, які ще не є підставою встановлення діагнозу.

На підставі того, що розгортання фаз адаптаційної активності відображує міру стресового навантаження, у подальших психологічних дослідженнях фази адаптаційної активності ототожнювалися із субсиндромами стресу. Так, послідовна зміна маніфестованих субсиндромів вважалася такою, що вказує на збільшення психічного і фізичного напруження та необхідність мобілізації ресурсів на більш високих рівнях:

- емоційно-поведінковий субсиндром (в екстремальних умовах є початковим);
- вегетативний субсиндром (превентивно-захисна вегетативна активність);
- когнітивний субсиндром (зміни у розумовій активності під час стресу);
- соціально-психологічний субсиндром (зміни у спілкуванні під час стресу).

Якщо людина знаходиться під впливами стресорів на межі її психологічних і фізичних можливостей, субсиндроми розгортаються в означеній послідовності (яка є тотожною фазам адаптаційної активності). Якщо ж людина знаходиться у

стані стресу довгий час – субсидроми можуть чергуватися, повторюватися або поєднуватися один з одним із почерговим домінуванням окремих синдромів (Китаев-Смык Л. А., 2013).

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, етимологія стресорів сприяє контролю над власними реакціями, усвідомленню їх впливу, вибору стратегій вирішення життєво важливих завдань, а саме, вибудовуванню конструктивної і запобігання деструктивної поведінки громадянами.

МІЖНАРОДНІ ІНДИКАТОРИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПОСТРАЖДАЛИХ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Довгань Н. О.,
доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Базиленко А. К.,
кандидат психологічних наук,
завідувач кафедри соціальної роботи та педагогіки
Інституту соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

У світовій практиці для діагностики впливів стресу на фізичні, нервові й психологічні системи організму використовується International Classification of Diseases – Міжнародна статистична класифікація хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям (далі ICD)[1] та Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders, fifth edition – Діагностичний і статистичний посібник із психічних розладів (далі DSM)[2].

У комплексному обстежені стану здоров'я людини, що пережила стрес варто звернути увагу на блок 6 ICD-11 «Психічні, поведінкові або нервово-психічні розлади» (код 6B4). А саме, на опис впливів на людину стресогенної або травмуючої ситуації, відлуння на стані здоров'я травмуючого досвіду; порушень здоров'я, які пов'язані з дистресом; психічних ускладнень у результаті

[1] МКХ-11 — одинадцятий перегляд Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Розроблена Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Перехід на новий класифікатор рекомендований ВООЗ із 1 січня 2022 року, повне впровадження переходу заплановано до 2027 року.
[2] Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, Text Revision (DSM-5-TR). Edited by: American Psychiatric Association. http://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20%28%20PDFDrive.com%20%29.pdf

стресу в особистій, сімейній, соціальній, освітній, професійній чи інших важливих сферах функціонування тощо[3] [4].

Важливо враховувати, що розлади психіки, поведінки та розвитку нервової системи у блоці розглядаються як синдроми, що характеризуються клінічно значущим порушенням пізнання, емоційної регуляції або поведінки індивіда; представляються такими, що відображують дисфункцію в психологічних, біологічних процесах або процесах розвитку, які лежать в основі психічного та поведінкового функціонування. Поза блоком розглядаються «Гостра стресова реакція» у якості нормативної відповіді на стресові події та «Неускладнена втрата» – опис проблем, пов'язаних з відсутністю, втратою або смертю інших людей[5] [6] [7].

Індикаторами станів фізичного та психічного здоров'я громадян та суспільних груп в / після стресової ситуації у блоці 6 пропонується враховувати:

- розлади настрою[8];
- депресивні розлади[9];
- тривожність або розлади, пов'язані зі страхом[10];
- розлади, особливо пов'язані зі стресом[11];

[3] Частина «МКБ-11 зі статистики смертності та захворюваності» – ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f334423054
[4] Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f334423054
[5] Класифікатор МКБ-11, який впроваджується у дію з 1 січні 2022.
[6] QE84 Acute stress reaction. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http%253a%252f%252fid.who.int%252ficd%252fentity%252f2070699808
[7] QE62 Uncomplicated bereavement. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en#http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f2009949293
[8] Mood disorders. Взято з: https: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f76398729
[9] Depressive disorders. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f1563440232
[10] Anxiety or fear-related disorders. Взято з: https: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f1336943699
[11] Disorders specifically associated with stress. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f991786158

- розлади годування або харчування[12];
- розлади тілесного дистресу або тілесних переживань[13];
- порушення контролю за імпульсами[14];
- розлади поведінки або дисоціальні розлади[15];
- фактичні розлади[16];
- нейрокогнітивні розлади[17].

Важливо зазначити, що загально прийняті у світовій практиці комплекси діагностичних критеріїв психічних порушень не охоплюють увесь спектр змін у когнітивній, емоційній, поведінковій сфері людини. Адже очікувані чи культурно схвалені реакції на поширений стресор чи втрату, наявність певних симптомів, по-перше, є лише частиною емоційних реакцій на складну ситуацію, по-друге, не обов'язково вказують на порушення нормального функціонування організму – вихід за межі норми фізичних ознак та симптомів; по-третє, можуть свідчити про необхідність лікування. Саме тому детальний опис випадку є необхідним для узгодження подальшого плану роботи психологів із постраждалими, стан яких не вважається маніфестом психічного розладу та направлення людей, що мають передумови погіршення психічного здоров'я до фахівців в галузі психіатрії. (Психічний розлад - це синдром, що характеризується клінічно значущим порушенням когнітивних функцій, регуляції емоцій або поведінки індивіда, яке

[12] Feeding or eating disorders. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f1412387537
[13] Disorders of bodily distress or bodily experience. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f794195577
[14] Impulse control disorders. Взято з: https: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f826065555
[15] Disruptive behaviour or dissocial disorders. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f310393530
[16] Factitious disorders. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f430567349
[17] Neurocognitive disorders. Взято з: https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f213458094

відображає дисфункцію психологічних, біологічних процесів або процесів розвитку, що лежать в основі психічного функціонування. [18]).

Згідно із Діагностичним та статистичним посібником з психічних розладів – DSM-5 формулювання конкретного випадку, реалізується за результатами збору анамнезу й стислого викладення соціальних, психологічних і біологічних руйнівних / ресурсних факторів. Безпосередньо діагностика стану організму людини у сфері психічного здоров'я проводиться відповідно до прояву патологічних процесів, які притаманні більшості психічних розладів. Щодо ведення випадків пов'язаних із травмуючими чи стесовими подіями зазначимо, що узагальнені характеристики синдромів та симптомів представлено у групі «Розладів, які пов'язуються із травмою чи стресом» DSM-5 (ідентифікація загроз здоров'ю, історії розгортання захворювання, біологічні, екологічні фактори ризику та клінічний перебіг):

- реактивний розлад уподобання;
- розлад розгальмованої соціальної активності;
- посттравматичний стресовий розлад;
- гострий стресовий розлад;
- розлади адаптації.

Важливо враховувати, що посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), по-перше, може виникнути у будь якому віці; по-друге, може мати «відкладений у часі» прояв (більше року), але не менше трьох місяців від стресового травмування; по-третє, у маніфесті – реакції на травму – може відповідати критеріям гострого стресового розладу (ГСР), при цьому всі симптоми не оформлюватимуться одночасово і з часом можуть змінюватися; по-четверте,

[18] Diagnostic and statistical manual of mental disorders : DSM-5. — 5th ed.Manual of Mental Disorders, Fifth Edition. Arlington, VA, American Psychiatric Association, 2013. P.19 - 20. Взято з: http://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20%28%20PDFDrive.com%20%29.pdf

одужання стає можливим за три місяці, але в ускладнених випадках нормалізація стану здоров'я відбувається не раніше як через рік чи пізніше. ГСР на відміну від ПТСР має часові обмеження прояву – від 3-х днів до одного місяця після впливу травмуючої події.

Завершуючи стислий огляд індикаторів стресових розладів представлених у міжнародних інструментах зазначимо, що опис патологічних процесів більшості психічних розладів дотепер не є повним, при цьому робота з розробки засобів ефективного діагностування і класифікації впливів стресорів на здоров'я людини продовжується. На цей час робота міжнародних експертів у сфері охорони здоров'я з гармонізації діючого інструментарію результувалася введенням у дію з 1 січня 2022 року одинадцятої версії Міжнародної класифікації хвороб ICD, яка відповідає нозологічній системі DSM-5 2013 року.

ЗМІНИ У СТАВЛЕННІ ЯК ІНДИКАТОР НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Духневич В. М.,
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

24 лютого 2022 року докорінним чином змінилися системи ставлень та цінностей кожного українця. Гібридна війна, яка велася росією останні десятиліття перейшла у нову фазу, коли путін розпочав так називану «спеціальну воєнну операцію» та почалося повномасштабне вторгнення військ рф в Україну. Ще не було відомо про ті звірства у Київській області, які піднімуть на новий рівень емоції політиків та пересічних громадян всього світу. Ще не було відомо про Маріуполь та інші міста України, де звірства солдат та найманців росії перетворять армію росіян на «орків». Пролунали вибухи бомб, пролилася кров, загинула перша дитина і це змінило ставлення та цінності українців.

Повномасштабна війна (як надзвичайний стан та надзвичайна ситуація) вибила суспільство та кожного її члена із звичного ритму і висунула на передній план питання виживання. Відбулося єднання навколо цінностей незалежності та свободи, цінностей захисту рідних та близьких, захисту Батьківщини. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС - https://www.kiis.com.ua/) 13-18 травня 2022 року провів всеукраїнське опитування, результати якого свідчать, що рекордні 92% українців погано ставляться до росії, лише 2% все ще мають добре ставлення. У лютому, перед початком повномасштабного вторгнення, ще 34% українців казали про хороше ставлення до рф.

На думку В.М. Мясищева психологічні ставлення, стосунки, відносини (рос. «*психологические отношения*») представляють собою цілісну систему індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами

об`єктивної дійсності (з явищами природи і світом речей; з людьми і суспільством; із собою як суб`єктом діяльності). Ставлення як особливий зв'язок суб'єкта з об'єктом становить єдність з певною структурою, де вирізняються окремі часткові ставлення, їх сторони, чи види. Найважливішими видами ставлень В. Мясіщев вважав потреби, мотиви, емоційні ставлення (відданість, неприязнь, любов, ненависть, ворожість, симпатія, антипатія тощо), інтереси, оцінки, переконання. Домінуюче ставлення, що підпорядковує собі інші та визначає життєвий шлях людини дослідник визначав як спрямованість особистості.

Якщо нині звернутися до вже згаданого дослідження КМІС, то провідні емоції, які у українців викликає війна росії проти України це: гнів / обурення / ненависть / відраза (53%), гордість за Україну / армію (52%) і тривога / страх / жах (38%). Саме ці емоції наразі є тим домінуючим ставленням, що буде визначати характер активності наших громадян: для 82% респондентів жодні територіальні поступки не є припустимим; лише 10% вважають, що для досягнення миру і збереження незалежності можна відмовитися від деяких територій (за результатами КМІС).

Про докорінну трансформацію ставлень-стосунків свідчить і та обставина, що армія рф в українському соціокультурному просторі часто ідентифікується як «орки». І це не просто поділ на своїх та чужих, а ставленнєвий вираз образу «ворога». Така велика частка тих, хто не готовий до територіальних поступок (82%), свідчить також і про те, що набуває нових вимірів значущості саме національна ідентифікація, що передбачає серед іншого і ідентифікацією з державою як інституціональним суб'єктом нації.

Проведені нами глибинні неструктуровані інтерв'ю (лютий-березень 2022 р.) на Київщині з тими, хто лишився та не виїхав за кордон під час наближення театру воєнних дій до столиці, засвідчують, що з початком

повноцінної агресії рф відбувся злам у системі ставлень-стосунків-відносин громадян. Основними векторами цієї системи на нашу думку є наступні: 1) росія перестала бути «партнером» чи «орієнтиром». Провідними емоціями по відношенню до рф та росіян, що прийшли на нашу землю або не виступили проти війни стали зневага та огида; зв'язки з родичами та друзями, що живуть у рф розриваються чи вже розірвані; 2) зросла довіра до влади, в тому числі до вищих посадових осіб держави (а слова Президента, що він відмовляється від евакуації та за потреби візьме в руки автомат визивали повагу та шану). Найбільшою повагою та шаною користується саме армія; 3) ті, хто вивозив близьких та повертався аби захищати домівку, у тому числі зі зброєю в руках, визивали повагу та знаходили розуміння, в той час як ті чоловіки, що втікали від воєнних дій, визивали презирство або сприймаються «неповноцінними». «Залишилася галочка», по відношенню до тих, хто втік; 4) відбулася трансформація образу ворога. Росіяни та найманці, що прийшли на нашу землю стали не просто «рашистами», а «орками» – «не людьми». У ЗМК, до речі, до армії рф часто застосовується саме цей маркер як генералізований вияв ставлення українців; 5) гнів та ненависть до загарбників сформували настанову «нищити всіх, хто прийшов на нашу землю»; 6) фото, відео, а почасти і живе спостереження за загиблими військовими та найманцями рф досить часто не викликає відрази, а навпаки – радість в пересічних громадян; 7) актуалізація потреби у безпеці призвела до того, що значно збільшилася кількість тих, хто підтримує легалізацію вогнепальної зброї (за результатами опитування, що було реалізовано в «ДІЇ» - більш ніж удвічі) і т.ін. Варто також відмітити, що тривала НС, якою вже зараз є війна, визиває в певної частини громадян аутизацію та ізольованість (як бажання уникати або обмежити соціальні контакти), що провокує розвиток різних психологічних проблем та негараздів. Проте цей аспект ми не досліджували.

Загалом, можна стверджувати, що надзвичайна ситуація актуалізує комплекс ставлень-стосунків-відносин, що докорінно змінюють світосприйняття суб'єкта. Ставлення – як образ найближчого перспективного майбутнього – зазнає постійних змін та трансформацій в наявній ситуації, проте основні вектори такого ставлення представлені вище. Імовірно, з розвитком ситуації на полі воєнних дій ці вектори будуть видозмінюватися та доповнюватися, проте навряд чи зміна буде кардинальною. Радше буде відбуватися більш чітка кристалізація та деталізація ставлень-стосунків до наших громадян, росіян та країни-аргесора в цілому.

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ В СИТУАЦІЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ ПОДІЇ

Кириленко В. Г.,
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології і туризму,
Київський національний лінгвістичний університет

Сьогодення принесло сучасній українській людині цілу низку проблем соціального, економічного і в першу чергу, психологічного характеру, оскільки не просто окрема людина, а цілі сім'ї опинились у вирії надзвичайних жахливих подій. Військові події, які зараз тривають в Україні змусили кожного українця, незалежно від статі і віку, приймати низку доленосних рішень стосовно власного життя і захисту. Саме тому вивчення копінг-поведінки є актуальним, а особливої уваги в питаннях копінгу потребують декілька груп населення: особи, які здобувають професійні знання; особи з інвалідністю; особи та сім'ї, які виховують дитину з інвалідністю, оскільки у кожної з представників цих груп має формуватись психологічна готовність до стрес-факторів, розуміння власного ресурсу для подолання негативного впливу вище зазначених факторів та формування оптимального стилю долаючої копінг-поведінки.

В клінічній психологічній теорії кризи та ситуацій надзвичайних подій існує думка, що людина може самостійно здолати кризовий стан, використовуючи всі психологічні і фізичні ресурси та активізуючи стратегії поведінки. Готовність людини до прийняття мінімальної психологічної допомоги, такої як психологічна підтримка і вислуховування, визначає нормальність її реакції на надзвичайну подію.

Узагальнюючи наявні дані, можна виділити низку факторів, які детермінують копінг-поведінку: психофізіологічні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні, індивідуально-типові.

Вивчення нами копінг-поведінки проводилось серед осіб, які звертались за психологічною допомогою, серед яких є особи з інвалідністю та осіб, які

виховують дитину з інвалідністю або доглядають за особою з інвалідністю. Загальна вибірка становить 47 осіб. Дослідження проводилось з березня по червень 2022 року в режимі реального часу на платформі ZOOM. В житті учасників дослідження надзвичайною подією стали військові дії на території України, ці події зайняли провідне місце в їхньому житті. Частина осіб, які приймали участь в дослідженні залишилась за місцем проживання, частина в перші дні війни евакуювалась в західну частину України, частина – евакуювалась в країни Західної Європи. Досліджувані відмічають, що ця ситуація стала тягарем для усіх членів родин, і в першу чергу, для матерів з дітьми з інвалідністю. Але іншими надзвичайними подіями, які мали вплив на їх поведінку були і інші події: вступ до ВИШУ, народження дитини; визначення стану фізичного неблагополуччя дитини чи члена родини; встановлення власної інвалідності. Огляд наукової літератури з окресленого питання дозволяє нам дійти висновку, що догляд за членом сім'ї, який найбільше його потребує, а в наших консультативних випадках - це діти, немічні та старечого віку особи, і забезпечення повноцінного їхнього існування, породжують особисті дистреси у матерів та доглядальників.

Аналіз анкетних даних дозволив нам виділити дві групи досліджуваних, яких об'єднувала загальна ознака: здобуття професії, тобто навчання у закладах вищої освіти. Це перша групу склали особи, які навчались у різних закладів вищої освіти міста Києва - 59,4% від загальної вибірки; другу групу становили які виховували або мали на утриманні осіб з інвалідністю - 40,6%. В першій групі було виділені такі підгрупи: ті, які навчались 71,4%; ті, які навчались та мали інвалідність – 21,4%; ті, які навчались і мали дитину з інвалідністю або члена сім'ї з інвалідністю – 7,2%. Оцінка копінг-статегії, якими користувались досліджувані, здійснювалась за допомогою методики діагностики копінг-механізмів Е.Хейма. Дана методика дозволила виділити два варіанти копінг-

поведінки (адаптивний; неадаптивний; відносно адаптивний) та копінг-стратегії (когнітивні, емоційні, поведінкові).

Узагальнені результати у першій групі вибірки можна представити наступними даними: адаптивний копінг з поведінковими копінг-стратегіями виявлено у 58,2% респондентів; адаптивний копінг з когнітивними копінг-стратегіями виявлено у 35,8%; адаптивний копінг з емоційними копінг-стратегіями - 6%; неадаптивний копінг з поведінковими копінг-стратегіями виявлено у 20%, неадаптивний копінг з когнітивними копінг-стратегіями виявлено у 41,2%, неадаптивний копінг з емоційними копінг-стратегіями - 38,8%; відносно адаптивний копінг з поведінковими копінг-стратегіями виявлено у 21,8% респондентів; відносно адаптивний копінг з когнітивними копінг-стратегіями виявлено у 23%; відносно адаптивний копінг з емоційними копінг-стратегіями - 55,2%. Отже, можна припуститись висновку, що в ситуації адаптивного копінгу копінг-стратегіями є поведінкові: альтруїзм, співпраця тощо; в неадаптивному копінгу превалюють когнітивні стратегії поведінки: примирення, ігнорування тощо; у відносно адаптивному копінгу найбільший відсоток респондентів з емоційними копінг-стратегіями такими як пасивна кооперація та емоційна розрядка.

Результати у другій групі вибірки, можна представити наступними даними: адаптивний копінг з поведінковими копінг-стратегіями виявлено у 45% респондентів; адаптивний копінг з когнітивними копінг-стратегіями - у 13,5%; адаптивний копінг з емоційними копінг-стратегіями - 41,5%; неадаптивний копінг з поведінковими копінг-стратегіями виявлено у 29,4%, неадаптивний копінг з когнітивними копінг-стратегіями - у 25%, неадаптивний копінг з емоційними копінг-стратегіями - 45,6%; відносно адаптивний копінг з поведінковими копінг-стратегіями виявлено у 25,6% респондентів; відносно адаптивний копінг з когнітивними копінг-стратегіями - у 61,5%; відносно

адаптивний копінг з емоційними копінг-стратегіями - 12,9 %. Отже, можна припуститись висновку, шо у групі респондентів, які здійснюють догляд за дитиною з інвалідністю або за членом сім'ї з інвалідністю превалює неадаптивний копінг з когнітивними стратегіями поведінки: диссимуляція або приховування якоїсь ситуації, розгубленість, ігнорування тощо.

“ВРАЗЛИВІ СПІЛЬНОТИ” ЯК КОНСТРУКТ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ: ПРАКТИКИ НАДАННЯ ДОПОМОГИ

Кочубейник О. М.,
доктор психологічних наук, старший науковий співробітник
провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Надзвичайна ситуація здебільшого постає як раптова дія руйнівних чинників, що завдають масштабних збитків у різних системах суспільного життя. А тому вона завжди пов’язана із оцінками втрат людських ресурсів – як смертей, так і тимчасових втрат працездатності, погіршення продуктивності життєдіяльності, погіршення психологічного здоров’я тощо. Відповідно, протидія соціуму спрямовується на зменшення таких втрат протягом усього «життєвого циклу» надзвичайної ситуації: оцінювання ризиків, реагування на лихо, відновлювальні дії тощо. Одним із інструментів такого зменшення втрат є розгортання спеціалізованих практик надання допомоги окремим групам населення, тобто так званим «вразливим групам». Вразливість — це ті обставини, які ставлять людей під загрозу, зменшуючи їхні засоби реагування або позбавляючи їх доступного захисту. Тематика вразливості груп стала невід’ємною проблемою при розробці та оцінці рятувальних та допоміжних практик, які розгортаються у надзвичайних ситуаціях. Дослідження показали, що певні соціальні та демографічні групи більш уразливі, тобто мають вищій рівень труднощів під час катастрофи або під час відновлення після катастрофи. Важливим у цьому аспекті є той критерій, який закладається суспільством у поняття «вразлива група». Адже цей статус визначає особливості перерозподілу

суспільних ресурсів, а тому контрольний список вразливих груп є інструментом збереження людей.

Варто взяти до уваги той факт, що система практик надання допомоги є похідною від інтерпретації надзвичайної ситуації суспільством, а тому залежно від розуміння генези стихійних сил окреслюються й зміст цих вразливих груп, й власне практик надання допомоги на усіх етапах життєвого циклу НС. Окремий наголос слід поставити на тому, що надзвичайна ситуація – природна, техногенна, соціогенна – є екстремальною формою перерозподілу суспільних ресурсів (економічних, політичних, соціальних та будь-яких інших). А тому, на наш погляд, в основі зміни моделей реагування знаходиться саме специфіка розподілення суспільних ресурсів.

Розглянемо три можливих конструювання «вразливих груп», які ти чи іншим чином позначаються на практиках надання допомоги - фронтальну, функціональну та структурну.

Фронтальна модель конструювання вразливості походить від тих тлумачень НС, коли людство мало справу лише із природними катаклізмами. А тому надзвичайна ситуація конструювалася як подія, не контрольована людиною. Відповідно, соціальний простір поставав як «простір однакових ризиків» або однакової вразливості для усіх спільнот. Іншими словами, вразливою групою виявлялося усе населення, що й означало, фактично, відсутність диференціації у практиках надання допомоги. Таке конструювання мало наслідок: порятунок і допомога надавалася «видимим» особам чи групам. Якщо ж людина, маючи фізичні обмеження, не могла сприйняти повідомлення про небезпеку, покликати на допомогу, мінімально пересунутися від епіцентру небезпеки, вона майже втрачала шанси на порятунок та своєчасну допомогу.

Функціональна модель конструювання вразливості, що оформилася внаслідок збільшення кількості НС і – не в останню чергу – за рахунок

техногенних випадків, поставила у поле зору вразливість особи внаслідок певної індивідно-демографічної характеристики (люди із інвалідністю, діти, люди літнього віку тощо). Можна говорити, що таке конструювання надзвичайної ситуації призвело до складання «контрольних списків» тих груп, які вимагають особливої уваги, тобто практики порятунку та надання допомоги походили від врахування індивідних (фактично – фізичних) обмеженостей забезпечити власний порятунок.

Варто відзначити, що, будучи ґрунтованими на ідеї перерозподілу ресурсів, вони забезпечили більш ефективний підхід до збереження населення, яке опинилося у зоні враження. Наприклад, бездомні люди не мають житла, щоб сховатися від сильних злив, спеки й інших аномальних погодних явищ. Отже, у разі екстремальної спеки рятувальні служби мають надати цілеспрямовану допомогу таким особам: а це означає їхню «видимість» для соціуму. Людям із низьким економічним статусом складніше пережити негативні наслідки НС, наприклад, втрату майна та житла. Відповідно, при перерозподілі ресурсів це має враховуватися, приміром, певними формами фінансової допомоги. Діти як особлива вразлива категорія потребують специфічних форм першої психологічної допомоги, що теж можна тлумачити як певну форму перерозподілу суспільних ресурсів (зокрема, професійних).

Таким чином, практики надання допомоги диференціюються й спеціалізуються відповідно до конкретних потреб окремої особи чи спільноти. Це економить суспільні ресурси, пов’язані із підготовкою релевантних служб та їхнім застосовуванням, а також робить більш «сенситивною» допомогу населенні, що зазнало дії руйнівних чинників НС.

Наступним кроком у конструюванні вразливих груп стало розуміння взаємодії складових, що виникає під час надзвичайної ситуації між її агентами та порядком соціальності. Йдеться про усвідомлення того факту, що економічні та

соціальні та будь які інші нерівності, притаманні порядку соціальності, здатні регулювати (посилювати чи послаблювати) негативні дії НС на людину чи спільноту.

Отже, структурна модель конструювання вразливості виникає на основі врахування різноманітних структурних нерівностей, спричинених різним доступом до ресурсів. І тут йдеться не просто про відмінності між багатими і бідними, але також про расові, етнічні, релігійні, мовні, регіональні, урбанізаційні, кліматичні відмінності, що робить окремі групи вразливими за рахунок обмеженого доступу до певного різновиду ресурсів.

Згадані нерівності призводять до того, що окремі групи людей також є більш вразливими до негативних наслідків НС, однак практика «контрольних списків» розцінюється як малопродуктивна. Причина криється в тому, що вразливість є «ефектом взаємодії», а тому щоразу ці ефекти можуть іншими. Мало того, існують такі особливості порядку соціальності, як соціально сконструйовані системи «перехресних нерівностей», тобто взаємодія між різними формами нерівностей, що позначується на окремій особі або спільноті. Приміром, під час пандемії ковід-19 увиразнилася особлива вразливість літніх людей, що живуть у невеличких населених пунктах: підвищений ризик захворюваності, пов'язаний із віком, накладався на нижчий рівень медичної допомоги у селах (порівняно із містом), що позначувалося навіть на своєчасності діагностику, та фінансовій неспроможності пенсіонерів придбати необхідні ліки. Сумарно ці три «нерівності» створювали вищий рівень вразливості під час пандемії.

Важливим наслідком переходу до такого конструювання вразливості є істотні зміни у системах реагування на НС, а саме: основні ресурси тепер мають витрачатися на прогнозування взаємодії «людина Х руйнівне середовище», на ідентифікацію осіб чи груп, які «саме тут і саме зараз» матимуть вищі ризики та

важчі наслідки, а також на розробку випереджальних практик та «дорожніх карт».

Ідентифікація таких груп ускладняється тим, що особи з низькими рівнем будь-якого ресурсу мають обмежені можливостей представляти і просувати свої інтереси на політичному рівні, тобто включати свої проблеми у порядок денний суспільства, загалом – ставати «видимими». Як приклад, можна згадати високий ризик захворюваності на ковід-19 в місцях позбавлення волі, де не існує можливості дотримання соціального дистанціювання та інших медико-гігієнічних рекомендацій. Або самотніх власників домашніх тварин, які захворівши і навіть перебуваючи в важкому стані, відмовлялися від госпіталізації через те, що ні з ким залишити тварину.

Отже, загальні тренди, які відбуваються у змінах моделей конструювання «вразливих груп» під час надзвичайної ситуацій, можна окреслити у такий спосіб: 1) диференціація «вразливих груп» та їхня ідентифікація на основі високоіндивідуалізованих потреб, 2) збільшення значущості прогнозування підстав вразливості та розроблення спеціалізованих практик надання допомоги під усіх етапах життєвого циклу НС.

СОЛІДАРНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ ЯК ПРОТИДІЯ СОЦІОГЕННІЙ НАДЗВИЧАЙНІЙ СИТУАЦІЇ

Палагнюк О. В.,
кандидат психологічних наук,
докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Обґрунтовуючи актуальність дослідження соціальної солідарності у соціальній психології, досі доводилось наголошувати, що в українському середовищі це питання розглядається в контексті проблеми суспільної консолідації, інтеграції, згуртованості українського суспільства на основі пошуку спільних ідей об'єднання Заходу і Сходу, подолання соціальної напруженості, визначення векторів євроінтеграційних процесів. При тім, найбільшою інтенсивністю характеризувалась саме міждисциплінарна розробка понять: «соціальна єдність» (Ботерман С., Дікес П., Дженсон Д., Мемолі В., Прідхам Г., Стоун В., Халс К., Харел А., Чан Д.), «консолідація» (Бакіров В., Козловець М., Локосов В., Лубський В., Луцишин Г., Майборода О., Шульц В.) та «солідарність» (Горшков М., Зайцев Д., Зайцева О., Сорокін П., Строеб К., Окатов О.), які в межах різних методологічних традицій (соціологія, психологія, політологія, культурологія, філософська антропологія, соціальна філософія, релігієзнавство) здебільшого вживаються як взаємозамінні. Разом з тим, увага дослідників зосереджувалась на соцієтальних характеристиках соціальної солідарності, переважанні десолідаризаційних або негативно спрямованих локалізованих солідаризаційних тенденціях (за типом «проти»). Це підводило до висновку про теоретико-емпіричну дисоціативність, роздрібнення або ж вимушену локалізованість розроблення нової наукової соціально-психологічної теорії солідарності.

Проте трапилось те, що можна вважати початком нового історичного періоду не лише на теренах України, але й, без перебільшення, усієї світової спільноти – війна росії проти України, не оголошена, гібридна, з активацією не відповідних епосі XXI століття методів та «аргументації-оправдання». Зрештою, це війна проти цивілізаційних цінностей, проти усіх загальноприйнятих європейською та світовою спільнотами норм і засад світового порядку, що формулюються врозріз з варварством агресора, просякнутим дикістю та жорстокістю темних віх історії людства. Україна «стала», хоча досі і була, не визнаним перманентним оплотом і кордоном Європи й решти світу, який, попри прояв всесторонньої підтримки нашому народу, все-таки залишається більшою мірою спостерігачем вирішальної битви Нової епохи.

Така соціокультурна та історична реальність завдяки задіянню широкого спектру соціальних, психологічних, історичних та іншого роду феноменів, загострила потребу і можливість осмислити серед іншого і соціально-психологічні засади солідарності, реальні її чинники, моделі здійснення, шляхи, механізми та способи досягнення та підтримання. Та що найголовніше – рашистська війна всупереч усьому згуртувала, поєднала українців (і не лише нас), створивши основу розвитку та розбудови нового українського суспільства, української нації як (за даних умов) основи справжнього європейства.

Для української соціальної психології актуальними стали наступні питання в межах феномену соціальної солідарності: структуризація солідарності із врахуванням класичних її теорій і нової теорії «рухливої», «мобільної» солідарності; солідаризація як основа психологічного та фізичного виживання; соціальна ідентифікація; соціальна взаємодія. Нового осмислення потребують і когнітивно-емоційні феномени великих груп, серед

яких особливої гостроти набули «соціальні переживання», «соціальна травма», «соціальний копінг», «соціальна довіра», «соціальне самопочуття» тощо. Варто звернути увагу, що основою дослідження солідарності є соціальна ідентичність та міжгрупові стосунки (Дусджі Б., Еллемерс Н., Спірс Р.), які надають нового змісту актуальним досі релевантним розвідкам в українській соціальній психології (Сіверс З. Ф., 2017; Духневич В. М., 2013; Васютинський В. О., 2017, 2019, 2022; Татенко В. О., 2020; Суший О. В., 2018; Кочубейник О. М., 2018; Коробка Л. М., 2018; Титаренко, Т. М., 2017; Овчаров А. О., 2011; Горностай, П. П., 2012; Блинова, О. Є., 2017; Палагнюк О. В., 2021, 2022; Каменська Т., 2020; Кравченко С. І., 2019).

Нового осмислення в умовах нової воєнної реальності потребують етапи (рівні) процесу солідаризації, які набули нового змісту і проявів у феноменах волонтерства, проявів ініціативи «знизу вверх», тероборонства, військового та іншого роду капеланства, «духовно-релігійного фронту» у формі релігійних практик, дискурсу, ідентичності. Тобто привертає увагу солідарність на базі емоційного співчуття, співпереживання (здатна об’єднати великі маси людей, скерувати енергію їх переживання в певне русло, але часто є нетривкою, ситуативною); солідаризація/згуртування однодумців (на базі спільних цінностей та інтересів, поглядів, оцінок, переконань, принципів, які визначають певну позицію, на якій відбувається самоідентифікація суб’єкта відносно різноманітних солідаритетів – хоч і більш стійка, але відносно скороминуча, залишається значною мірою «річчю в собі») є обов’язковою умовою для солідаризації й інтеграції сучасного суспільства; солідаризація, що призводить до відповідних спільних дій агентів, причому подальший процес згуртування неминуче веде до впорядкування (принаймні – координації) сукупності практик, а відтак до структурування (самоорганізаційні механізми, що вступають у дію, забезпечують формування певного рівня організованості,

погодженості відповідних практик, що в перспективі ведуть до легітимації й інституціоналізації – тобто за рахунок солідаризації утворюється нова соціальна дійсність, яка за своїми параметрами найчастіше не співпадає з вихідними уявленнями безпосередніх учасників її створення); латентна солідаризація (перебуває в прихованій, потенційно можливій формі до значущих соціальних викликів). Отже, для досягнення і підтримання солідарності-згуртованості необхідний перехід зі сфери свідомості чи віртуальної реальності; вона мусить утілитися в практичні дії, а її учасники взяти на себе певні функціонально-рольові обов'язки й пов'язану з ними відповідальність. Підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що співвідношення раціональної і чуттєвої складових у ґенезі солідарності може бути різним – відрізнятися, як з боку суб'єктивної значущості проблем або ситуацій, так і ставленням до однієї і тієї ж проблеми. Але за будь-якої суб'єктивної конфігурації мотивуючих начал, солідарність проявляється в явному, а не латентному вигляді лише за умови практичного втілення у певних діях (у окремому випадку – готовності до таких дій, що само по собі спричиняє відповідні результати. Вочевидь, треба вести мову про пасивну і активну форми солідаризації (відомий поділ на «активістів» і «співчуваючих»).

Над-дієвим механізмом солідаризації, що згуртував навколо ідеологеми (міфологеми) її носіїв, об'єднав проти агресора (групового та індивідуально-персонального), стала рашистська війна. Її, залежно від масштабування і виокремлення сторін бротиборства, вважають російсько-українською, ІІІ світовою, американо-російською тощо. Відтак, результатом такого об'єднання стало формування солідаритету як типу раціонально-емоційного відношення до тієї чи іншої нагальної суспільної проблеми, що набуває масового поширення за даного суспільного хронотопу. Цим солідаритетом є агресор, російський народ і його очільник, метою якого був, крім інших, протилежний

результат: соціальна дивергенція, руйнування українського суспільства. Проте під питанням, наскільки тривалою виявиться дія цього над-механізму, які ще прояви та наслідки війни нам загрожують/допоможуть, що може виступати окремим питанням подальшого дослідження.

Феномен війни, яку ми переживаємо спільно, може розглядатись і в контексті дискурсивного горизонту суспільства як спрямований «про» або «контра» досягнення соціальної солідарності як згуртованості великих груп, залежно від дискурсу. Відповідно актуалізується і потреба виокремити у сучасних трансформаційних умовах дискурси, що мають найвищу валентність щодо солідарності, в межах яких війна має позитивне чи негативне змістове і оцінно-ціннісне наповнення. Окремим феноменом у вказаному контексті виступає особистісний потенціал солідарності, що виникає як інтегральне утворення на базі окремих психологічних характеристик і є будівельним матеріалом щодо солідаризації, його латентним, потенційним масштабом. Війна, на превеликий жаль, включаючи раціональні та ірраціональні феномени (соціальні уявлення, інтереси, почуття, настановлення, громадську думку, історичну пам’ять тощо), притаманні великим групам, стала потужним «зчеплювачем» для окремих людей, груп і спільнот, які не залишились поза «струмком» солідаризації. При тім, особливого значення за цих умов набула ідентифікація як процес декодування при солідаризації, що реалізується в умовах постійної взаємодії з дійсністю, з собою, з іншими, адаптивності до цієї реальності. Перспективним щодо нашого дослідження відтак виступає вивчення моделі соціальної солідарності (як загальної соціально-психологічної карти-матриці, що змінюється (оживає) в реальному часопросторі) як ядра нової соціально-психологічної теорії в розрізі української дійсності.

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА СТРЕСОВИХ ПЕРЕНАВАНТАЖЕНЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Педоренко В. М.,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

Протягом останніх місяців війна стала страшною реальністю для усіх громадян нашої країни, в якій кожен з нас щоденно проживає стресову ситуацію, з якою в минулому нам не доводилося мати справу. Адже на усі сфери нашої життєдіяльності вплинула війна і це вимагає від кожного з нас значних фізичних і психологічних зусиль для стабілізації власного психоемоційного стану.

Проблемі стресу присвячено багато наукових праць відомих вітчизняних і зарубіжних науковців, таких як Р. Лазарус, Л. Лєпіхова, Л. Наугольник, В Розов, Г. Сельє, В. Татенко, Т. Титаренко, Ю. Щербатих, О. Чебикін та ін. Багатьма науковцями наголошується на різних аспектах переживання стресу, зокрема і на його мобілізуючому впливі на психіку людини. Проте війна як надзвичайно важкий стресовий фактор є процесом тривалим, напруженим, який неможливо усунути в короткі терміни. А тому слід говорити про хронічний стрес та його негативний вплив на людину: виникнення депресивних розладів, когнітивних, поведінкових, емоційних дисфункцій, негативний вплив на імунну систему людини, виникнення різних хвороб тощо. Для того, щоб не допустити виникнення окреслених нами проблем, психологам, психотерапевтам варто вживати конкретних заходів щодо профілактики стресових перенавантажень особистості в умовах війни.

Найперше хочеться звернути увагу на техніки самоопанування власним психоемоційним станом в стресовій ситуації, яке на думку Т. Титаренко розпочинається із настанов про важливість бережливого,здорового ставлення до самого себе, до інших, до власної професійної діяльності, в цілому до життя: усвідомлення і прийняття власних як позитивних, так і негативних індивідуальних рис, здатність приймати індивідуальні риси тих, хто поруч, тверезе оцінювання різних аспектів свого професійного життя тощо. Адже в умовах війни не завжди знайдеться можливість отримати якісну психологічну допомогу (Титаренко Т.М, 2021). При цьому, на думку Т. Титаренко, важливо навчитися швидко виводити себе із саморуйнівних станів. Науковиця наголошує на так званих відволікальних техніках, які тимчасово відвертають увагу людини від зайвої зосередженості на проблемі. Це може бути сон, помірні фізичні навантаження, прогулянки на свіжому повітрі, їжа, перегляд фільму, читання книги, шопінг, так зване «генеральне прибирання» у власному житті у прямому і переносному сенсі тощо.

Ефективним способом профілактики стресових перенавантажень є здатність особистості встановлювати пріоритети, яка проявляється у вмінні відчути, що в конкретний момент є дійсно значущим. При цьому слід пам’ятати, що значущість тих чи інших подій, людей, уподобань може суттєво змінюватись в умовах війни. Важливо також підкріплювати у людини відчуття самоповаги через пригадування нею тих стресових ситуацій, які їй вдалося прожити достойно завдяки своїм позитивним якостям, впевненості, стресостійкості, здатності до саморегуляції, не піддаватися паніці тощо. Кожній людині для подолання стресових ситуацій, збереження при цьому власного психічного, фізичного здоров’я важливо знати свій внутрішній потенціал, власні внутрішні ресурси, вміти під час стресових ситуацій опиратися на них. Профілактикою стресових перенавантажень в такому

випадку буде поповнення своїх енергетичних ресурсів, оволодіння способами релаксації, розвиток навичок самопізнання, розуміння своєї спрямованості, потреб інтересів, які визначають вектор повсякденної поведінки людини. Самопізнання дає змогу поступово виявляти проблемні риси свого характеру і враховувати їх при побудові взаємин з іншою людиною.

Багато психологів наголошують на творчості як досить потужному ресурсі профілактики та подолання надмірних стресових навантажень. Адже тільки соціально зріла, творча особистість здатна прожити стресову ситуацію і при цьому використати її для розвитку нових способів подолання складних життєвих обставин, вироблення конструктивних життєвих стратегій.

Одним із найбільш важливих психологічних ресурсів, які завжди допомагають людині вистояти у стресовій ситуації, є здатність вчасно звернутися за психологічною підтримкою, розумінням, співчуттям до психолога, знайомих, рідних. Це вимагає від людини певних зусиль, сміливості. Особливо важко в таких ситуаціях буває чоловікам, які не звикли виявляти слабкість, скаржитися. Деякі жінки також вважають, що розповідати про свої проблеми – це навантажувати інших, перекладати свої проблеми на плечі інших осіб. Особливо це помітно в умовах війни, коли кожна людина вважає, що усім важко, усі відчувають біль, страждають, а тому свої проблеми треба проживати самостійно, не дозволяють собі навіть на прояв емоцій. Звичайно, в такому випадку психоемоційний стан людини погіршується, що може призвести до ряду негативних наслідків.

Людина, яка не дозволяє собі страждати, несе загрозу власному здоров'ю, штучно затягуючи і поглиблюючи кризу. На думку Л. Лєпіхової, це ознака жорстокості людини стосовно самої себе, яка, на думку науковиці, непомітно обернеться жорстокістю, спрямованою уже на інших. Науковиця наголошує також на аспекті наших очікувань, сподівань, планів від стресової ситуації.

При цьому вона зосереджує увагу на важливості здатності до упокорення перед тим, що сталося, як здатності жити сьогоденням, сприймаючи реальність такою, якою вона є (Лєпіхова Л. А., 2006). Якщо ж людина все таки наважиться звернутися за психологічною допомогою, то слід врахувати, що попередній досвід проживання людиною стресових ситуацій значною мірою буде детермінувати відповідь на складну життєву ситуацію, спричинену війною. Саме тому психологу слід вивчити попередній досвід людини у подоланні стресових ситуацій, з метою вибору адекватних прийомів психологічної допомоги.

КОЛЕКТИВНА СТІЙКІСТЬ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Сіверс З. Ф.,
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

У періоди відносної соціальної стабільності соціальна поведінка часто визначається набором факторів: особистісними цінностями, матеріальними обмеженнями, законами, соціальними нормами тощо. Зміна одного з цих факторів часто поглинається та компенсується стабільністю інших факторів (Tankard & Paluck, 2017; Vallacher, Read, & Nowak, 2002). Проте інтуїтивне розуміння стійкості і передбачуваності соціальної поведінки, що виникає в результаті, не можна екстраполювати на поведінку в надзвичайній ситуації. Коли населення стикається з великими потрясіннями у своєму повсякденному житті, шок може одночасно торкнутися декількох або більшості детермінантів соціальної поведінки. У надзвичайній ситуації взаємодія між кількома чинниками більше не змінюється, чинники лише прискорюють її (Ельчерот і Райхер, 2017; Маттес, 2015; Валлахер та ін., 2002). Можна сказати, що виникає надзвичайна пластичність поведінки (Drury, Stott, et al., 2019), яка, хоч і містить деякі загрози, все ж полегшує адаптацію до нових імперативів у масштабах та зі швидкістю, яка була б неможливою за звичайних обставин

При плануванні дій у надзвичайних ситуаціях часто робляться припущення про те, як поведеться натовп у надзвичайних ситуаціях. Ці припущення важливі, тому що вони можуть служити для раціоналізації певних стратегій аварійної готовності та реагування, оскільки деякі з них можуть бути кращими за інші.

У дослідницькій літературі звіти про поведінку натовпу у надзвичайних ситуаціях та стихійних лихах загалом поділяються на дві категорії: ті, які

припускають психологічну вразливість, та ті, що підкреслюють психосоціальну стійкість. У той час як перша визначає натовп як джерело психологічної слабкості та неадекватної реакції і виключає можливість того, що натовп може зробити позитивний внесок у подолання небезпеки, друга натомість робить акцент на потенціалі членства в натовпі для досягнення позитивних результатів.

До психологічної вразливості, перш за все, відносять масову паніку. У наукових джерелах існують різні описи «масової паніки», однак всі вони припускають психологічну вразливість, оскільки стверджують, що в контексті загрози натовп стає провідником уроджених тенденцій до дисфункціональної поведінки та соціальної патології. На наш погляд, поняття «масова паніка» має низку проблем концептуального, емпіричного та практичного характеру. Концептуально, хоча існують різні визначення «паніки», їх відмінною рисою є передбачувана ірраціональність натовпу, яка пов'язана із «зараженням» емоціями. Але щоб оцінити відповідь як ірраціональну, потрібна система відліку, яка найчастіше є не чіткою в надзвичайній ситуації. Таким чином, втеча, страх, крик чи інші реакції на передбачувану небезпеку можуть бути цілком розумними з огляду на обмежену інформацію та обмежений вибір, доступні людям у розпал надзвичайної ситуації.

Емпірично теорії «паніки» зазвичай припускають, що втрата контролю над поведінкою і, отже, егоїзм і безлад характерні для надзвичайних ситуацій. Наразі уявлення про колективну психологічну вразливість домінують над уявленнями про стійкість. Однак, ідея психосоціальної стійкості в надзвичайних ситуаціях може бути корисною як з концептуальної, так і з емпіричної точки зору. Застосування концепції психосоціальної стійкості до накопичення людей у надзвичайних ситуаціях є корисним способом опису співпраці та координації не лише між членами організацій (колективів), а й серед незнайомців (натовп).

Існують різні визначення стійкості у надзвичайних ситуаціях. На відміну від поняття «масова паніка» та припущення про вразливість їх поєднує те, що акцент робиться на здатності колективу (особистості) до відновлення та продовження функціонування за рахунок загальних соціальних та психологічних ресурсів. Як правило, стійкість може виражати здатність системи до відновлення функцій (Bryce et al., 2020; Duchek, 2020). З організаційної точки зору стійкість – це динамічна індивідуальна та колективна здатність конструктивно реагувати на несприятливі ситуації.

У нашому емпіричному дослідженні існуючі психологічні моделі поведінки натовпу було застосовано для вивчення поведінки під час евакуації та того, як це може сприяти безпечному управлінню масовими евакуаціями. Було проведено засноване на інтерв'ю дослідження переживань тих, хто пережив екстренну евакуацію з різних населених пунктів охоплених війною. Встановлено, що у більшості випадків люди, які раптово опинилися в ситуації великої небезпеки для себе чи інших, продовжували дотримуватися звичайних соціальних норм. Вони були альтруїстично налаштовані не лише стосовно своїх близьких, але й допомагали тим, яких вважали уразливими, наприклад, людям похилого віку або дітям, навіть якщо вони незнайомі, демонструючи взаємодію. Аналіз тематичного змісту напівструктурованих інтерв’ю показав, що люди почали ідентифікувати себе з іншими як з частиною натовпу, що вони координували свої дії і співпрацювали таким чином, щоб емоційно і практично впоратися з небезпекою, з якою вони зіткнулися. З цієї точки зору, на відміну від поняття «масова паніка» та всієї «ірраціоналістичної» традиції в психології натовпу, можна говорити про те, що не існує загальної поведінки натовпу. Радше йдеться про ступінь, у якому поведінка у надзвичайних ситуаціях є скоординованою, взаємопідтримуючою і, отже, адаптивною та залежить від конкретної соціальної ідентичності, соціального пізнання та соціальних норм.

На завершення слід зазначити, що результати, представлені в нашому дослідженні, не слід розглядати поза їхнім дослідницьким характером, оскільки ці результати пронизані певною суб'єктивністю (респонденти мали власну інтерпретацію подій). Однак, з огляду на те, що планування дій у надзвичайних ситуаціях часто включає припущення щодо поведінки натовпу, а самі припущення слугують обґрунтуванням для методів управління надзвичайними ситуаціями, згадані результати дослідження можуть мати практичну користь. Також вони можуть бути використані при формуванні програм підготовки фахівців ДСНС та при формуванні рекомендацій для фахівців які працюють з натовпом.

ПСИХОСОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ДРУЖИН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Умеренкова Н. Ф.,
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
директор ГО «Жіноча Сила»

У зв'язку із повномасштабним вторгненням РФ на територію України 24 лютого 2022 більше 500 тисяч сімей за кілька місяців стали сім'ями військовослужбовців. Ракетні обстріли усієї території України, численні втрати (як домівок, так і близьких людей), вимушена евакуація, страх за власне життя, постійне хвилювання за члена сім'ї, який захищає країну на фронті, спричинили постійне психоемоційне напруження для цієї категорії громадян.

Державна система, природньо, виявилась не готова до надання психологічної та соціальної допомоги такій кількості населення. А вдосконалення системи підтримки сімей військовослужбовців в армії, яке планувалось почати реалізовувати на початку 2022 року за аналогами країн-членів НАТО, було вимушено відкладене у зв'язку із загостренням воєнних дій.

У відповідь на існуючі виклики громадською організацією «Громадський рух «Жіноча сила України» на запит Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України у березі 2022 року було організовано проєкт «Служба психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців» (www.pidtrymka.in.ua). Проєкт має такі напрямки роботи: телефонна лінія для надання соціальних та психологічних консультацій; групи підтримки для дружин та матерів військовослужбовців (онлайн); групи психологічної підтримки родичів військовослужбовців, із якими втрачено зв'язок (онлайн).

Загально відомо, що при надзвичайних ситуаціях, особливо таких, як війна, змінюються показники не лише фізичного, а й ментального здоров'я. Розлади адаптації, гострий стресових розлад, постравматичний стресовий розлад містять симптоми, що мають здатність впливати на взаємодію людини із соціальним оточенням. Чим важчими є симптоми, тим сильнішою стає соціальна ізоляція та небажання взаємодії з іншими. Підтримуюча соціальна взаємодія, яка надає відчуття безпеки, здатна сприяти зниженню рівня реакцій організму, які проявляються як «бий та біжи» і у своїй надмірності спричинюють дезорганізовану та тривожну поведінку (Поджерс, 2020). Тому проведення груп підтримки для дружин військовослужбовців із створенням безпечного підтримуючого соціального середовища здатне сприяти зниженню рівня існуючої емоційної напруги та може бути профілактикою емоційних розладів.

Досвід проведення підтримуючих груп з дружинами і матерями військовослужбовців, починаючи з 2014 року у різних містах країни, продемонстрували їх цінність для учасниць (Умеренкова, 2021). Разом з тим, існуючі нові обставини зумовлюють пошук нових підходів до проведення таких зустрічей для цієї категорії жінок, зокрема в онлайн форматі. Досвід проведення груп підтримки для дружин військовослужбовців з квітня 2022 року дає змогу виокремити важливі аспекти, які варто враховувати при проведені такої роботи.

Гомогенність групи. Традиційно, чим більш гомогенною є група, тим кращою є групова динаміка. Важливо проводити окремо зустрічі для матерів та окремо для дружин військовослужбовців. Наречених або цивільних дружин чи жінок, які в стосунках з військовослужбовцем більше одного року, можна долучати до груп підтримки дружин. Це стосується як членів родин військовослужбовців, з якими є зв'язок, так і родичів тих військових, які вважаються зниклими безвісти або перебувають в полоні. Безумовно, для родичів загиблих військовослужбовців групи психологічної підтримки проводяться

окремо за визначеними протоколами роботи. Тут ми розкриваємо досвід груп підтримки дружин, які перебувають на зв'язку із чоловіком.

Зниження бар'єру для долучення в групи. Не всі жінки, які потребують психоемоційної підтримки, можуть бути готові працювати зі своїми питаннями у терапевтичній групі. Тому мета групи має озвучуватися саме як підтримка, а не терапія. А групові процеси мають бути спрямовані, перш за все, саме на підтримку через налагодження взаємодії між учасницями для компенсації порушеної соціальної взаємодії у близькому середовищі. Також участь у групі має сприяти набуттю досвіду саморегуляції психоемоційного стану через застосування відповідних технік для подальшого самостійного застосування.

Превенція вторинної травматизації. Група має бути майданчиком, де можна обмінюватись своїми переживаннями, але таким чином, щоб ці переживання не травмували інших учасниць групи. Тому модерувати таку групу мають психологи. Якщо група до 5 осіб – один ведучий, якщо 10-15 осіб –двоє. Технічну підтримку може забезпечувати адміністратор групи, який також забезпечує інші організаційні процеси.

Доступність. Перш за все, необхідно забезпечити можливість участі і тим жінкам, які проживають в Україні, і тим, хто зараз вимушено перебуває в інших країнах. Для цього варто визначити години для проведення зустрічей, які зможуть влаштувати більшу кількість зареєстрованих жінок. Також варто обрати платформу, яка найбільш поширена та легка для використання, наприклад Zoom. Разом з тим, не у всіх учасниць може бути налаштований доступ до цієї платформи, тому в анкеті реєстрації варто уточнити наявність такого доступу, та у разі необхідності забезпечити допомогу у налаштуванні.

Серія зустрічей. Враховуючи, що в онлайн-форматі контакт налагоджується повільніше, для налагодження більш довірливої атмосфери та взаємодії між учасницями необхідна серія зустрічей. Кількість зустрічей

залежить від кількості учасниць та специфіки групи. Важливо, щоб визначена кількість зустрічей озвучувалась на першій зустрічі групи.

Структура. Обов'язковим елементом на початку першої зустрічі є обговорення структури роботи групи: мета групи, «контракт» (етичні та організаційні рамки), кількість зустрічей та їх частота, формат взаємодії за рамками групи та між зустрічами, тощо.

Гнучкість. Кожна зустріч групи з однієї сторони має бути логічним продовженням попередньої зустрічі, а з іншої – має бути самостійною від початку до кінця. На кожній наступній зустрічі в силу різних обставин може бути різна кількість учасниць, в тому числі тих, які не були на попередній зустрічі. Тому має бути загальна програма ведення групи, що орієнтована на загальну мету, але вона має бути досить гнучкою до змін під час конкретної зустрічі.

Додатково між зустрічами важливо забезпечити можливість звернень за індивідуальною соціальною і психологічною консультацією, а також надавати після зустрічей підтримуючі інструменти, які учасниці можуть застосовувати у своєму повсякденному житті.

АКТУАЛЬНИЙ ОСВІТЯНСЬКИЙ ДИСКУРС В УМОВАХ ВІЙНИ

Цукур О. Г.,
кандидат психологічних наук,
науковий співробітник лабораторії
психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Актуальність дослідження освітянського дискурсу і його тематичної структуризації в умовах війни обумовлюється не лише необхідністю концептуального, методологічного осмислення проблеми готовності учасників освітнього процесу до конструктивної поведінки в надзвичайних та небезпечних ситуаціях, а й практичною затребуваністю. Нові умови нашої реальності не тільки актуалізували популяризацію освітніх програм (відбувається зміна підходів до їх вибору та формування), а й спричинили, у свою чергу, вибудовування нових освітянських традицій (у взаємодії, ставленні до професійних вимог, особистісної відповідальності). Адже, коли захист життя та збереження здоров'я населення є першочерговою та нагальною задачею, діяльність учасників освітнього процесу спрямовується ще й на своєчасне подолання об'єктивних та суб'єктивних морально-психологічних та ситуаційно-кризових труднощів, які мають місце в екстремальних умовах. Освітянський дискурс, у першу чергу, визначається як особливий тип інституційного спілкування у центрі якого перебуває дискурсивна діяльність представників наукової громадськості (не лише освітян, а й представників інших дотичних професій). Але поряд із цим, його виокремлюють і як соціокультурний і когнітивно-комунікативний феномен і, у такому контексті, важливим є той інтелектуальний та емоційний вплив, який здійснюється на усіх учасників освітнього процесу. Особливої уваги це набуває в умовах надзвичайної ситуації.

Як і про що говорять стає визначальним для розуміння тих викликів, які стоять перед освітньою сферою.

Зокрема, важливим є виявлення тих сегментів соціально-освітнього простору, де найбільшою мірою проявляє себе надзвичайна ситуація, а також створення переліку конкретних проявів цього процесу. Така інформація складає основу інформаційно-пошукового тезаурусу актуальних тем. Серед отриманих індикаторів – які впливають на освітню галузь в цілому та дії учасників освітнього процесу в умовах надзвичайної ситуації – можна виокремити наступні:

- формування безпечного освітнього середовища в умовах надзвичайної ситуації;
- підвищення авторитету вчителя у повсякденному житті людей в умовах надзвичайної ситуації;
- зниження авторитету освітніх організацій, низький рівень освіти;
- перехід навчання у цифровий простір;
- потреба у формуванні нових чи додаткових умінь та навичок учасниками освітнього процесу;
- відсутність єдиних принципів та критеріїв організації дистанційного навчання в умовах війни;
- поглиблення формальності аудиторного навчання та збільшення кількості завдань на самостійне опрацювання;
- зміна підходів до викладання та оцінювання знань;
- відбувається відторгнення старих цінностей і формування нових;
- відсутність консолідуючих дій з боку різних суб’єктів, які покликані сприяти попередженню, подоланню (у разі настання) надзвичайних ситуацій;
- виникнення складних для суб’єкта завдань, що потребують вирішення у нових умовах та зміна психічного стану особистості;

- ступінь готовності особистості до формування нових якостей (у тому числі і до конструктивної поведінки) та/або залучення додаткових ресурсів;
- відсутність можливості для повноцінної реалізації особистістю своїх мотивів, прагнень, цінностей, інтересів тощо.

Систематизація отриманих відповідей (опис ключової феноменології) дозволила утворити три класи, з яких перший містив відповіді, які стосувалися актуальних проблеми освітньої сфери в умовах надзвичайної ситуації, другий – описував ресурсну складову (зовнішні ресурси та внутрішні ресурси), третій – містив перелік, що висвітлював уявлення учасників освітнього процесу щодо конструктивних дій в умовах надзвичайної ситуації. Утворені класи були покладені в основу моделі тематичної структури освітянського дискурсу в умовах надзвичайної ситуації.

Симптоматичним є те, що суто освітянські проблеми або ж проблеми, що особливо хвилюють суб'єктів освітнього процесу, при високій частоті появи в дискурсі не отримують належної уваги преси. Така ситуація складається, наприклад, з темами «Дистанційне навчання в умовах війни», «Готовність учасників освітнього процесу до здійснення навчальної діяльності», «Формування безпечного освітнього середовища» тощо. У той же час теми, що складають інтерес інституцій досить докладно дискутуються, хоча згадуються в пресі значно рідше, ніж соціальні.

Зупинимося більш детально на висвітленні у дискурсі останньої теми. У Законі України «Про освіту» виписано загальні вимоги, які сприяють формуванню безпечного освітнього середовища: безпечні умови навчання та праці; конструктивна та ефективна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів і батьків; відсутність будь-яких проявів насильства; достатність ресурсів для запобігання негативним проявам в освітньому середовищі; дотримання прав і норм фізичної, психологічної,

інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу. Тож оцінка безпечного освітнього середовища повинна мати два виміри: особистісний (у центрі якого особистість) та середовищний. Особистісний вимір передбачає готовність усіх учасників освітнього процесу до конструктивної взаємодії, їх суб'єктивне відчуття безпеки в освітньому закладі, а також володіння відповідними компетенціями, які стосуються техніки безпеки (у тому числі і комунікативної). Вимір освітнього середовища характеризується наявністю відповідних ресурсів: обладнаних приміщень та безпечної території, умов для здорового харчування; безпечного використання технічних засобів та інформаційних технологій; проведення заходів з адаптації учасників до освітнього процесу; провадження антибулінгової політики.

Зазначене вище повністю відповідає виокремленим нами складовим моделі тематичної структури освітянського дискурсу, де особистісний вимір представлений темами, що описують уявлення учасників освітнього процесу щодо конструктивних дій в умовах надзвичайної ситуації їх переживання та особистісні ресурси і компетенції, а, вимір освітнього середовища визначається через актуальні проблеми освітньої сфери в умовах надзвичайної ситуації та наявністю необхідних ресурсів для створення безпечного середовища самим освітнім інститутом.